

BUDOWNICTWO NA PLANIE KOŁA OD SCHYŁKU EPIPALEOLITU DO NEOLITU PRECERAMICZNEGO BLISKIEGO WSCHODU*

Od końca ostatniej epoki lodowej na terenie Bliskiego Wschodu można obserwować zjawisko opuszczania naturalnych schronisk jaskiniowych¹. Przez analogię z Europą możemy przypuszczać, że proces ten rozpoczął się wcześniej, jednakże na obecnym etapie badań możemy udowodnić jedynie, że istniał w schyłkowej fazie epipaleolitu. W niektórych rejonach Bliskiego Wschodu jaskinie jako miejsca zamieszkania były wykorzystywane przez bardzo długi okres czasu. Kultury schyłkowego paleolitu z południowo zachodniej Anatolii, takie jak kultura Beldibi lub kultura Belbasi², wykorzystywały jaskinie w rejonie Pamfilii. Praktycznie porzucenie naturalnych schronisk nastąpiło w momencie pojawienia się neolitu ceramicznego w tym rejonie. Najstarszym znanym bliskowschodnim stanowiskiem otwartym jest Zawi Szemi³ datowane pomiędzy 8 900 a 8 300 p.n.e, gdzie w wykopie sondazowym znaleziono fragmenty trzech kolistych struktur. Konstrukcje te były wykonane z nieobrabianych kamieni i były pozostałością po umocnieniu szalasów. Samo stanowisko jest też o tyle ciekawe, że było interpretowane jako miejsce letniego obozowiska społeczności, która zamieszkiwała pobliską jaskinię Szanidar. Okres, kiedy występowało zasiedlenie jaskini w pewnej części roku, a zamieszkiwanie obozowiska położonego w pewnej odległości od groty, nazwany został fazą Zawi Szemi Szanidar. Ta faza rozwojowa ze strefy Zagrosu, a precyzyjnie z Kurdystanu Irackiego, jest mniej więcej równoległa z kulturą natufijską z Palestyny i Syrii - ostatnią kulturą schyłkowo paleolityczną. Charakterystyczne elementy tej kultury to pojawienie się mikrolitycznych przemysłów, których dużą część zajmują wkładki sierpowe o kształcie księżycowym. Innym nie mniej ważnym elementem charakteryzującym tę kulturę są pierwsze stałe osady, które pojawiają się wraz z początkami natufieniu. Osady te były bez wątpienia zamieszkałe przez wiele sezonów, o czym świadczą liczne ślady odnowień podłóg wewnątrz konstrukcji mieszkalnych. Konstrukcje były wznoszone z lekkich elementów i tworzyły zespoły raczej szalasów

* Skróty użyte w artykule:

CAUVIN, Mureybet - J. CAUVIN, *Les fouilles de Mureybet (1971-1974) et leur signification pour les origines de la sedentarisation au Proche-Orient*, AASOR 44, 1977, p. 19-48.

¹ J. CAUVIN, *Les Premières villages de Syrie-Palestine du IXe au VIIe millénère avant J.C.*, Lyon 1978, p. 9-21.

² E.Y. BOSTANCI, *The Mesolithic of Beldibi and Belbasi*, Antropoloj 3, 1965, p. 91-134.

³ R.S. SOLECKI, *An Early Village Site at Zawi Chemi Shanidar*, Malibu 1981, *passim*.

niżli domów, wzmocnianych tak, jak w przypadku Zawi Szemi, kamieniami zabezpieczającymi ściany szałasów przed obsuwaniem się i zniszczeniem. Ponadto konstrukcja taka chroniła w pewnym stopniu przed penetracją wody do środka szałas.

Takie stosunkowo duże szalasy znamy między innymi ze stanowisk 'Ain Mallaha czy Rosz Sin⁴. Nie należy zapominać również o fakcie, że stanowiska natufijskie sięgały aż do łuku środkowego Eufratu, gdzie na stanowisku Murejbet⁵ w jego najwcześniejszej fazie odkryte zostały pozostałości po osadzie natufijskiej. Tamtejsze konstrukcje musiały być wzniesione z lekkich materiałów, takich jak drewno lub gałęzie. Najlepiej zachowaną konstrukcją z tego stanowiska jest „dom” 37. Wewnątrz tego obiektu zachowały się ślady odcisków elementów drewnianych. Przypuszcza się, że każda z odkrytych tutaj konstrukcji miała kształt owalny. Wysoce prawdopodobne jest również, że były wkopane w ziemię na głębokość około 30 cm.

Należy powrócić jeszcze do stanowiska 'Ain Mallaha, które znajdowało się w górnym biegu Jordanu, gdzie znajdowały się pozostałości dużej wioski natufijskiej. Bardzo ciekawy jest fakt, że „domy”, które zostały tutaj odnalezione, można podzielić na dwie kategorie. Pierwsza z nich obejmuje duże „chaty” o średnicy od 7 do 9 m. Wewnątrz niektórych znaleziono wmontowane w podłogi moździerze i żarna. Drugą kategorią są małe konstrukcje o średnicy od 3 do 4 m. Co ciekawe, mniejsze konstrukcje są wyraźnie młodsze od większych. Jednak wszystkie, owalne bądź okrągłe konstrukcje budowane były z tego samego materiału: nieobrobionych kamieni. W kilku miejscach osady konstrukcje ścian zachowały się dość wysoko: od 50 cm w „chacie” 29 do 1,20 m wysokości w „chacie” 26 (fig. 1). Pierwotnie konstrukcje mieszkalne były zagłębione w ziemi podobnie jak w Murejbet. Ślady po takim rozwiązaniu budowlanym zanotowane zostały w „domach” 62, 26 i 51.

System gospodarki zbieracko-łowieckiej, jaką znamy z poprzedniego okresu, prawdopodobnie nie zanikł całkowicie na początku neolitu preceramicznego A (PPNA). Wydaje się, że dalej był bardzo powszechny. O symptomach zmian świadczy jednakże zmiana przemysłu krzemienno. Pojawia się nowy przemysł krzemienno zwany chiamskim. Nazwa pochodzi od schroniska skalnego w okolicach Betlejem, gdzie po raz pierwszy przemysł został wydzielony. W materiale obok bardzo charakterystycznych grotów strzał pojawiają się liczne wkładki sierpowe, na których bardzo często znajdowały się tak zwane wyświecenia żniwne - pozostałości po ścinaniu zbóż. Badania traseologiczne pokazują wyraźnie, że ślady te pochodzą jeszcze z dziko rosnących zbóż. Takie same ślady na podobnych wkładkach były znajdowane w materiale natufijskim. Jednakże na podstawie badań w Jerycho wiadomo, że musiano podejmować pierwsze próby udomowienia zbóż, gdyż znaleziono tam kilka ziaren udomowionego zboża w warstwach pochodzących właśnie z okresu neolitu preceramicznego A. Równolegle z tym podejmowano zapewne próby udomowienia zwierząt. Łowiectwo jednak stanowiło bardzo ważny element gospodarki tych społeczności. Zwierzęciem, na które polowano najczęściej

⁴ CAUVIN, *op. cit.* p. 24-28.

⁵ CAUVIN, Murejbet, p. 16-47.

była gazela - jej kości to nawet 38%⁶ znajdowanych pozostałości zwierzęcych.

Osady z tego okresu lokowano głównie w okolicach zbiorników wodnych, gdzie rosły dzikie zboża, orzechy, owoce i rośliny strączkowe, i gdzie przychodziły także stada zwierząt. Polowania w związku z tym były łatwiejsze niż w innych rejonach. Takie położenie osiedla dawało bardzo dobre warunki do stałej sedentaryzacji. Pojawiają się w związku z tym konstrukcje bardziej stabilne i wielosezonne, wykonane z *pisé* i cegły suszonej. Chaty, podobnie jak w okresie natufijskim, wkopywano w ziemię, spowodowane to jest prawdopodobnie brakiem wyuczucia w stosowaniu nowego materiału budowlanego.

W Palestynie obok *pisé* i cegły suszonej szeroko wykorzystywano kamienie do wznoszenia najniższych partii murów w chatach, a także w szałasach, jako element wzmacniający włątkę konstrukcję. Pozostałości po wykorzystywaniu kamieni w tym celu znaleziono w Nahal Oren⁷, Netiv Hagdud⁸, Beidzie⁹, Hatouli¹⁰ i Jerycho¹¹. Tego typu konstrukcje w połączeniu z gliną dawały dosyć dobre zabezpieczenie przed przesączającą się wodą. Szczególnie dobrze widoczne jest to w Nahal Oren, gdzie „chaty” były wzniesione na czterech tarasach na przeciwko wejścia do jaskini. „Chaty” ułożone były tak, aby przylegały do siebie, a woda, która płynęła po zboczu, mogła je omijać.

Podobne rozwiązanie znajdujemy również w Netiv Hagdud z tą różnicą, że nie było tutaj żadnych tarasów, a osada ulokowana była na płaskim terenie. Największe konstrukcje na tym stanowisku miały 6 x 4,5 m (*locus* 21), a nawet 9 x 5 m (nie przebadana konstrukcja *locus* 40). Różnica pomiędzy Nahal Oren i Netiv Hagdud rysuje się tylko, kiedy przyjrzymy się konstrukcją podłóg. W Netiv Hagdud podłogi wykonane były z kamieni (*locus* 30 i *locus* 20), podczas gdy w Nahal Oren z ubitej gliny czyli *pisé* (**fig. 2**).

Kilka kilometrów na wschód od Netiv Hagdud leży jeszcze jedno stanowisko o podobnym charakterze: Gilgal¹². Oba stanowiska leżą w dolinie Jordanu około 15 km na północ od Jerycho. W toku prowadzonych tam prac wykopaliskowych odkryto bardzo podobną do opisywanych powyżej konstrukcję („dom 10”).

Na południe od Morza Martwego w okolicach Petry znajduje się bardzo ciekawe stanowisko Beida (**fig. 3**)¹³. Sześć najniższych warstw należało do okresu neo-

⁶ P. BIELIŃSKI, *Starożytny Bliski Wschód. Od początku gospodarki rolniczej do wprowadzenia pisma*, Warszawa 1985, p. 43.

⁷ M. STEKELIS, T. YIZRAELI, *Excavations at Nahal Oren. Preliminary Report*, IsrExplJ 13, 1963, p. 1-12.

⁸ O. BAR-YOSEF, A. GOPHER, A.N. GORING-MORRIS, *Netiv Hagdud: A „Sultanian” Mound in the Jordan Valley*, *Paleorient* 6, 1980, p. 201-206.

⁹ D. KIRKBRIDE, *Beidha: Early Neolithic Village Live South of the Dead Sea*, *Antiquity* 42, 1968, p. 263-274.

¹⁰ M. LECHÉVALLIER, A. RONEN, *La site Natufien-Khiamien de Hatula, près de Latroun, Israel. Fouilles 1980-1982. Rapport préliminaire*, Jérusalem 1985, *passim*.

¹¹ K.M. KENYON, *Digging up Jerycho*, London 1957, *passim*.

¹² T. NOY, *Gilgal I - A Pre-Pottery Neolithic Site, Israel - the 1985-1987 Seasons*, *Paleorient* 15, 1989, fasc. 1, p. 11-18.

¹³ D. KIRKBRIDE, *Five Seasons at the Pre-Pottery Neolithic village of Beidha in Jordan. A Summary*, PEQ 98, 1966, p. 8 sq.

litu preceramicznego. W warstwach VI i V odkryto pozostałości po owalnych bądź okrągłych konstrukcjach. W warstwie VI (najstarszej) znaleziono sześć owalnych struktur wykonanych z kamieni. Ich średnica wahała się około 1,6 m. W warstwie V domy osiągają średnicę około 4 m. Do wnętrza chat wiodły schody, gdyż i te konstrukcje były wkopane częściowo w ziemię. Wewnątrz chat znaleziono pozostałości po drewnianych konstrukcjach wspierających dach.

Kolejnym, tym razem bardzo nietypowym dla tego okresu stanowiskiem, o którym należy wspomnieć, jest Jerycho. O jego niezwykłości świadczy fakt, że była to osada otoczona murem „obronnym” z wieżą wybudowaną po wewnętrznej stronie murów. Poza tak spektakularnymi znaleziskami jak mury i wieża nie udało się odsłonić ani jednej konstrukcji mieszkalnej w całości. Jedno jest wszakże wiadome, domy w Jerycho nie przekraczały prawdopodobnie 5 m średnicy. Były one bardziej solidne niż na pozostałych stanowiskach z okresu neolitu preceramicznego A (PPNA). Wybudowane były z cegły suszonej i kamienia z podłogami z ubitej gliny. Ponadto należy dodać, że domy te były bardzo często przebudowywane i odnawiane.

Równie solidne konstrukcje zostały znalezione nad środkowym Eufratem w Mureybet oddalonym 86 km na wschód od Aleppo. Osadnictwo z okresu neolitu preceramicznego A (PPNA) zostało odsłonięte w fazie II i III (fig. 4). Z fazy II godne uwagi są struktury oznaczone numerami: 1 z warstwy VII¹⁴, 12 z warstwy VIII¹⁵ i 9 także z VIII¹⁶. W ostatniej z wymienianych konstrukcji odnaleziono pozostałości wejścia. Faza III obejmowała także domy okrągłe o średnicach wahających się od 2,5 do 6 m. Mury wznoszono z *pisé* i materiałów organicznych umieszczanych wewnątrz muru. Najlepiej zachowanymi domami z tej fazy były sąsiadujące ze sobą domy XLVII i XLII¹⁷.

Z okresu następnego, to jest z okresu nazywanego neolitem preceramicznym fazy B (PPNB), mamy również ślady po budowlach na planie koła. Pojawiają się one jednak coraz rzadziej wypierane przez nową formę zabudowy na planie kwadratu lub prostokąta. Z tego okresu jest znaleziono dużą konstrukcję okrągłą ze stanowiska Munhata¹⁸ nad Jeziorem Tyberiadzkim. Budowla ta miała około 20 m średnicy (fig. 5). Wewnątrz znajdowało się wybrukowane przestrzeń centralna i pierścien otaczających ją pomieszczeń. Funkcja tego obiektu nie jest do końca znana. Wydaje się jednak, że w pomieszczeniach, które znajdowały się wokół centralnego, mogły znajdować się warsztaty lub pracownie.

W tym okresie obok trwałego osadnictwa takiego, którego początki sięgają końca natufieniu lub początków PPNA, pojawiają się jeszcze osady i obozowiska myśliwych, którzy przenoszą się z miejsca na miejsce w poszukiwaniu zwierzyny. Ślady po takich grupach łowieckich możemy znaleźć na Synaju. Tam też badano

¹⁴ M. VAN LOON, *The Oriental Institute Excavations at Mureybet, Syria: Preliminary Report on 1965 Campaign*, JNES 27, 1968, p. 265-290.

¹⁵ *Ibidem*.

¹⁶ *Ibidem*.

¹⁷ CAUVIN, *Mureybet, passim*.

¹⁸ J. PERROT, *La troisième campagne de fouilles à Munhata*, Syria 43, 1964, p. 49-63.

stanowiska, które były obozami macierzystymi lub też osadami zimowymi i osady lub obozowiska letnie, gdzie znajdowano resztki lekkich konstrukcji raczej szalaszowych niżli chat. Takim letnim obozowiskiem mogło być stanowisko Urjat el Mehed (fig. 6)¹⁹. Zimowymi stanowiskami z kolei były Wadi Tbeiq (fig. 7)²⁰ i Nahal Issaron²¹. Stanowiska te zostały zinterpretowane jako łowieckie na podstawie materiału krzemienego, gdzie większość inwentarza stanowiły groty strzał.

Przenosząc się do strefy Zagrosu w okresie początków neolityzacji należy zwrócić szczególną uwagę na datę otwierającą ten okres. Data 8 200 p.n.e, która została uzyskana w najstarszej warstwie osadniczej w Nemriku, odpowiada niemalże dokładnie początkowi okresu PPNA w Palestynie.

Kiedy przyjrzymy się organizacji „wczesneolitycznej” wioski lub osady z tego okresu, okazuje się, że istniały próby zorganizowania przestrzeni, która była wykorzystywana przez całą społeczność. Przykładem tego typu rozwiązań niech będzie choćby przestrzeń wewnątrz osady M'lefaat. Tworzyła ona coś na kształt majdanu, gdzie koncentrowało się całe życie ówczesnej społeczności. Innym przykładem konstrukcji o charakterze publicznym jest brukowisko w Nemriku, w którym zamontowane były liczne rozcieracze i moździerz. Takie rozwiązanie sugeruje, że mogły być one wykorzystywane przez całą społeczność.

Jeżeli chodzi o konstrukcję „chat”, to podobnie jak w Palestynie są one wkopane w ziemię, co może wynikać z podobnych doświadczeń z gliną jako materiałem budowlanym. Niejednokrotnie wydaje się, że konstrukcje murów są raczej zabezpieczeniem przed obsunięciem się ziemi do wnętrza domu niżli stabilnym murem. Takie rozwiązanie wydaje się być zastosowane w Nemriku²², M'lefaat i Qermez Dere²³. Jako jeszcze jeden nowy element pojawiają się w konstrukcjach z tego rejonu filary. Były one umieszczone wewnątrz domów, tak aby stanowiły element wspierający konstrukcję dachową. Możemy prześledzić ciąg rozwojowy tego typu konstrukcji od prostych słupów drewnianych do kwadratowych bądź prostokątnych filarów wykonanych z kamieni oblepianych ubitą gliną lub z margla. Ślady po drewnianych słupach wspierających dach znalezione zostały w Nemriku w chacie szóstej, która należała do najstarszej fazy osadniczej. Późniejsze fazy rozwoju, to znaczy filary kamienne lub licowane gliną, znaleziono nie tylko w Nemriku, ale również w Qermez Dere i w M'lefaat (fig. 8 i 9). Ponadto we wnętrzach chat ze strefy Zagrosu występowały ławy umieszczone najczęściej wzdłuż ścian. Przykłady mamy w Nemriku, gdzie wszystkie chaty oprócz 1a²⁴ były wyposażone w tego typu konstrukcje.

Wydaje się, że osadnictwo stałe na terenie Bliskiego Wschodu, które pojawia się wraz ze schyłkiem epipaleolitu, przynosi wzrost ilości stanowisk, które mogą

¹⁹ N. GORING-MORRIS, *From Foraging to Herding in the Negev and Sinai: The Early to Late Neolithic Transition*, *Paleorient* 19, 1993, fasc. 1, p. 65 sq.

²⁰ *Ibidem*.

²¹ *Ibidem*.

²² S.K. KOZŁOWSKI, A. KEMPISTY, *Architecture of the Pre-Pottery Neolithic Settlement in Nemrik, Irak*, *WorldA* 21, 1990, p. 348-362.

²³ T. WATKINS, *The Origins of House and Home?*, *WorldA* 21, 1990, p. 336-347.

²⁴ KOZŁOWSKI, KEMPISTY, *op. cit.* p. 348-362.

pretendować do roli pierwszych wiosek może jeszcze nie pełni rolniczych i pasterskich, przynajmniej w początkach tego okresu. Nie ulega wątpliwości, że osady takie powstawały, ale wydaje się, że mogły one egzystować tylko dzięki obfitości zwierzyny żyjącej w okolicy lub też dzięki obfitości dziko rosnących zbóż lub innych roślin, które mogły być wykorzystane do jedzenia. Wydaje się, że to właśnie w tym okresie dzięki stabilizacji „gospodarki” opartej na intensywnym zbieractwie i łowiectwie mogły się ukształtować podstawowe elementy późniejszej gospodarki w pełni neolitycznej.

Ilustracje:

Fig. 1. „Chaty” 26 i 29 w Eynan(Ain Mallaha). Wg A. AURENCHÉ, *La maison orientale. L'architecture du Proche Orient ancien des origines au milieu du quatrième millénaire*, vol. II, Paris 1981, p. 33.

Fig. 2. Konstrukcje na stanowisku Netiv Hagdud. Wg BAR-YOSEF, GOPHER, GORING-MORRIS, *op. cit.*, fig. 2.

Fig. 3. Konstrukcje na stanowisku Beida. Wg AURENCHÉ, *op. cit.*, p. 45, pl. 17b.

Fig. 4. Plan domów z fazy III na stanowisku Mureybet. Wg CAUVIN, *Mureybet*, fig. 10.

Fig. 5. Budowla z fazy B neolitu preceramicznego z Munhata. Wg AURENCHÉ, *op. cit.*, p. 58, pl. 30.

Fig. 6. Letnie obozowisko w Urjat el Mehed. Wg GORING-MORRIS, *op. cit.*, fig. 3a.

Fig. 7. Stanowisko zimowe w Wadi Tbeiq. Wg GORING-MORRIS, *op. cit.*, fig. 3b.

Fig. 8. Qermez Dere. Plan domów RAA, RAB i RAD. Wg WATKINS, *op. cit.*, fig. 2.

Fig. 9. Nemrik, plan domu 1A. Wg KOZŁOWSKI, KEMPISTY, *op. cit.*, fig. 3.

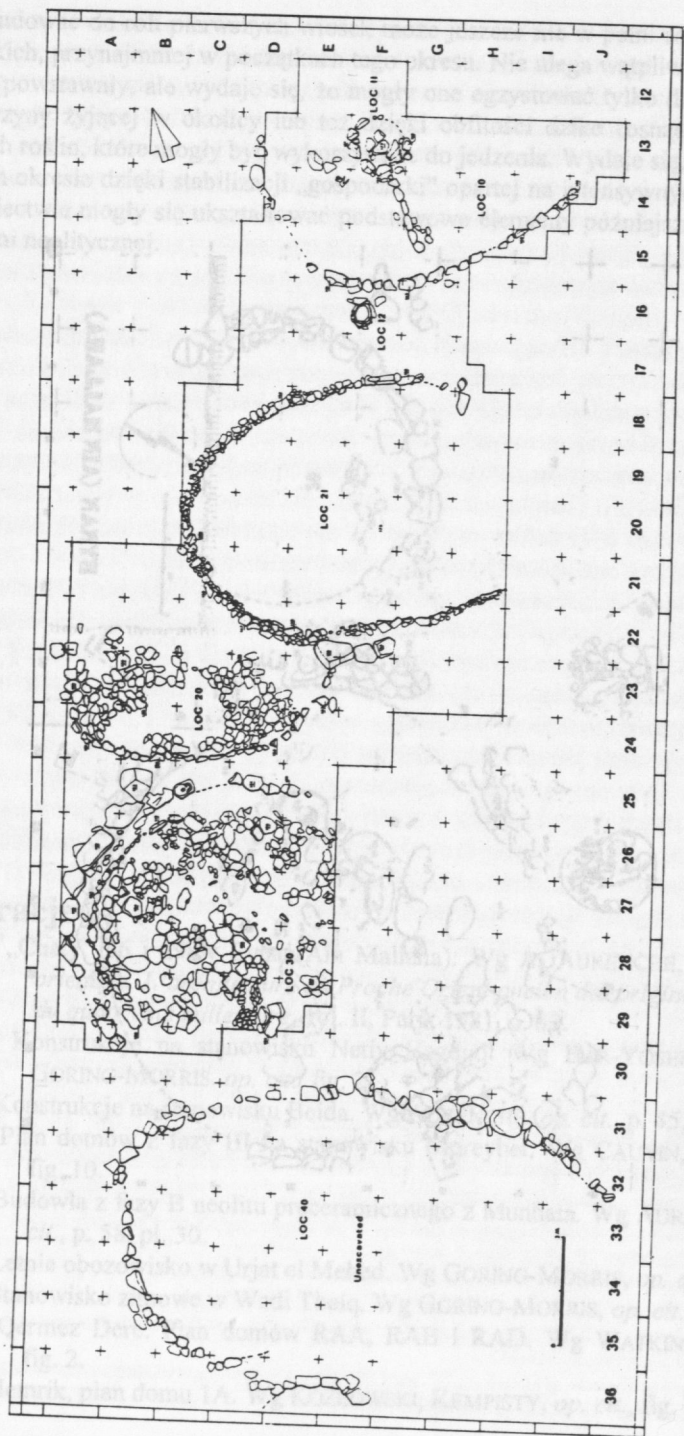

Fig. 2

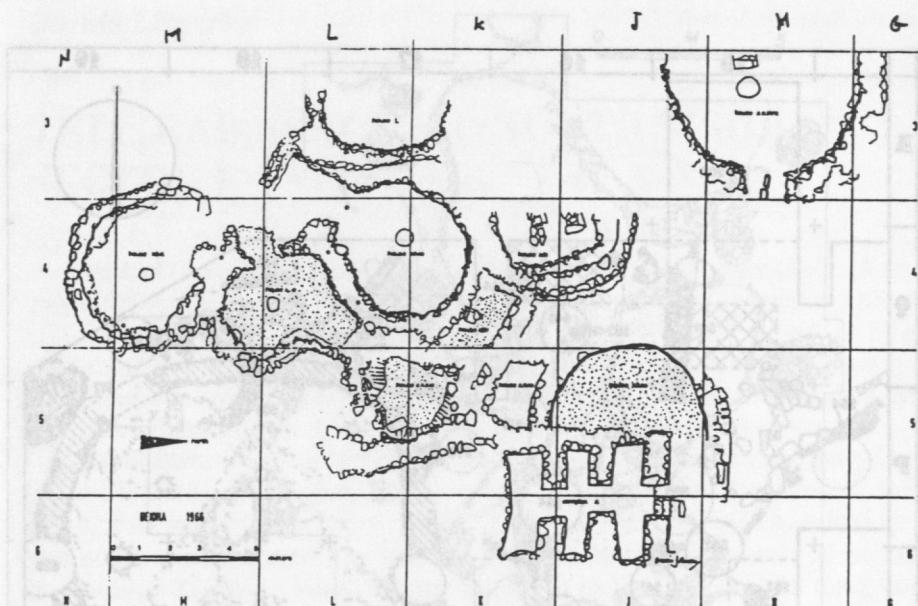

Fig. 3

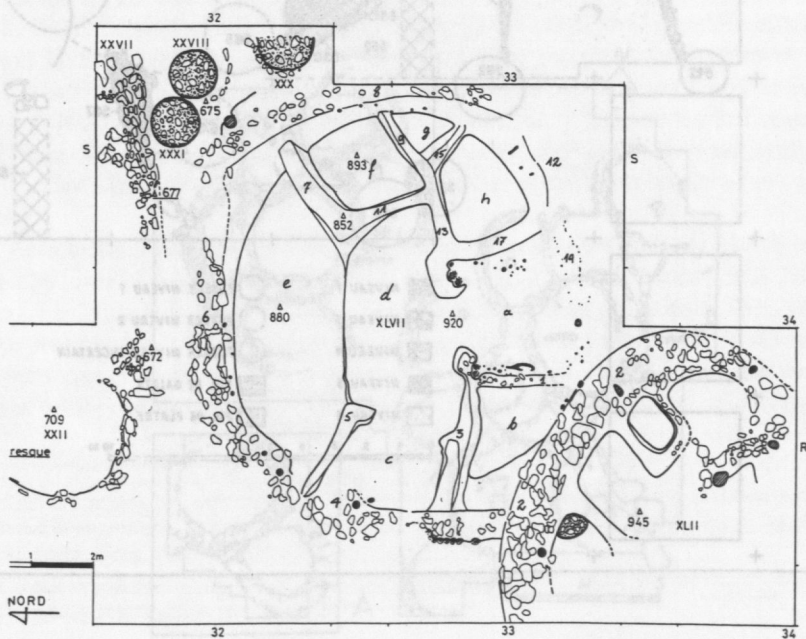

Fig. 4

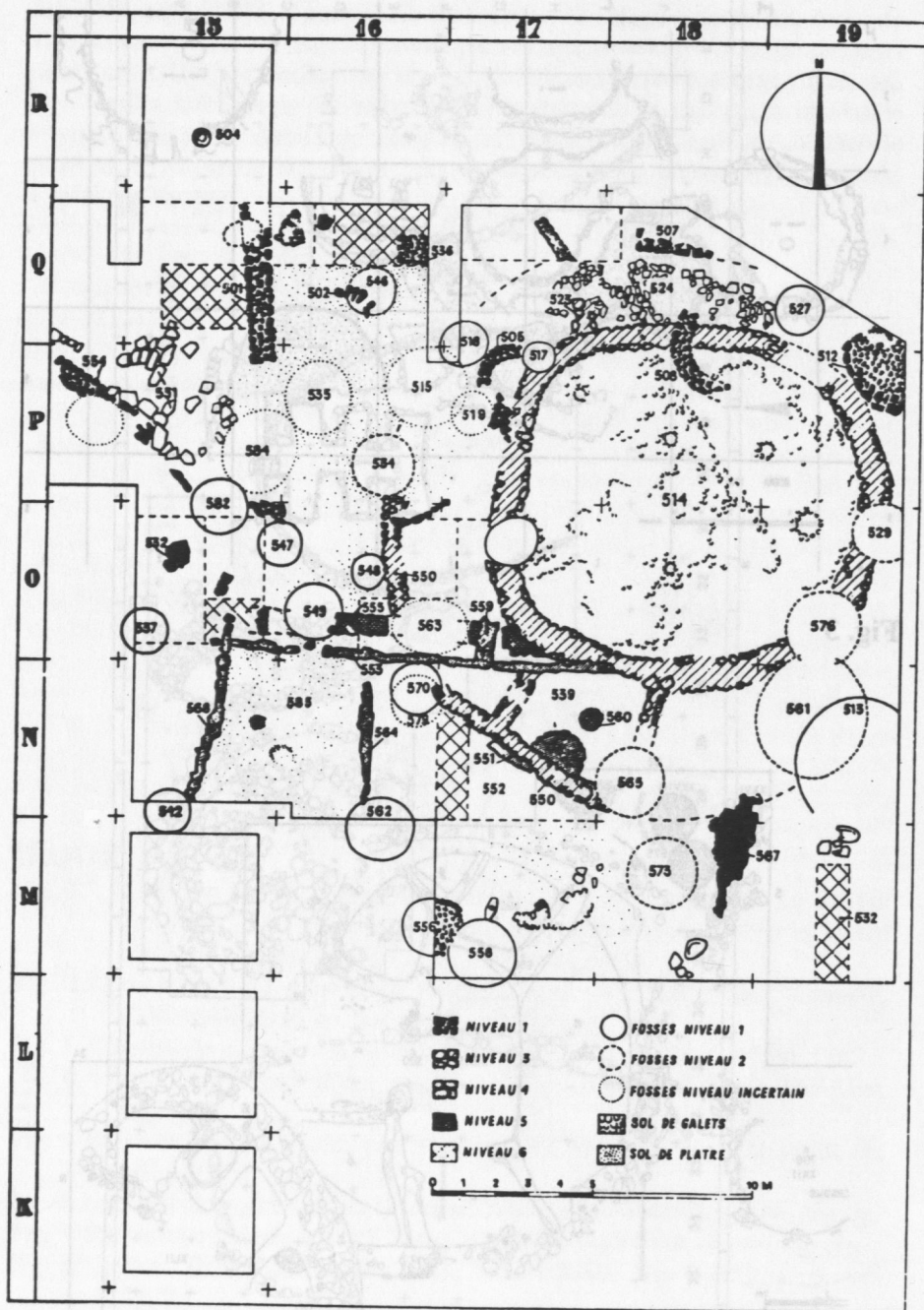

Fig. 5

TELL RAD SHAQR (NORTHERN SYRIA) SECTOR F

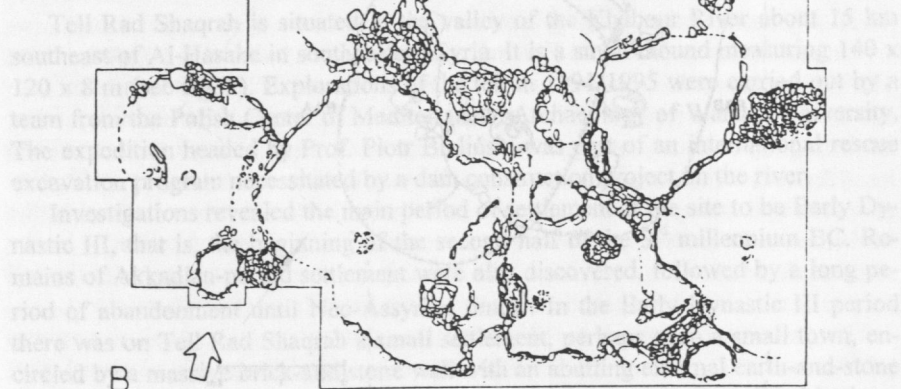

Fig. 6

It is difficult to determine, especially in the view of the site's small extent, what the fortifications, which reached 10 m at the base in places, were raised to protect. They were built probably in the first stage of the Early Dynastic III period and went out of use by the end of the period, when houses were erected on the remains of the wall. Once the wall was found (I have observed the tell as evidenced in sectors A, B and D, the expedition of 1987), the site was excavated. The area chosen was the one on the riverbank, which was the last season at Tell Rad Shaqr. The site was destroyed by a modern building in the northern part of the sector.

Architectural remains were clearly separated by layer of the site. The walls were about 1 m wide. The remains of the walls were preserved in the southern part of the sector. The walls were better preserved in the southern part of the sector.

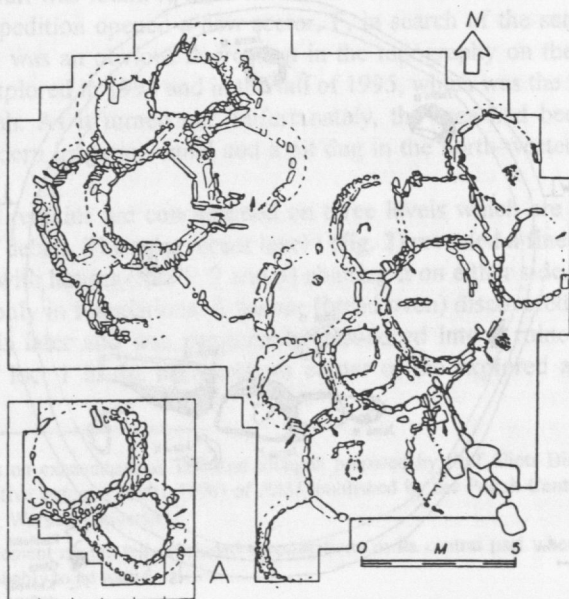

Fig. 7

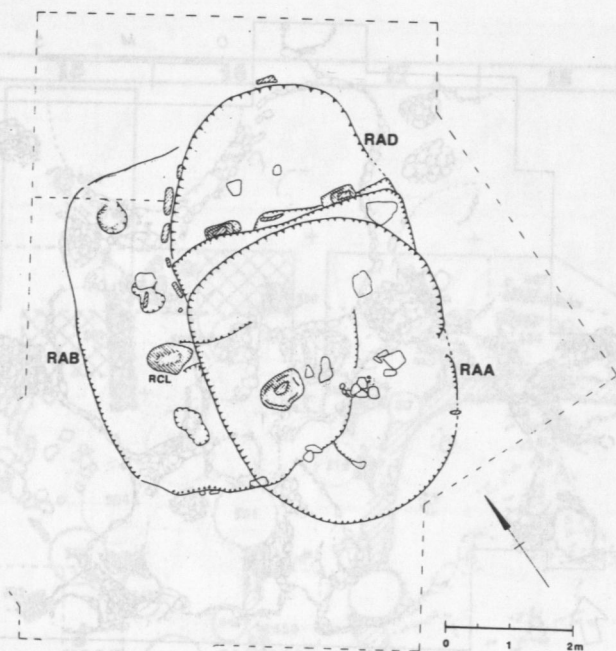

Fig. 8

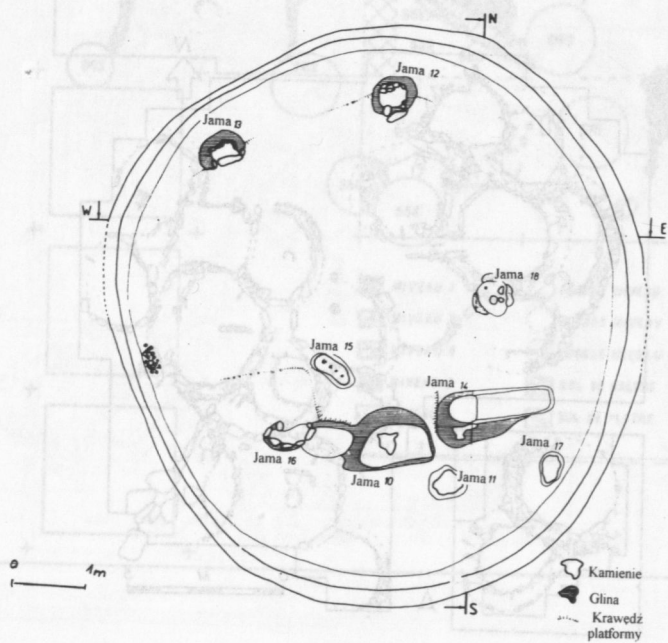

Fig. 9